PEDAGOGIK TADQIQOTLAR JURNALI
ISSN: 3060-4923 Impact Factor –7,212

“G‘AROIB MA’ONIY AL-QUR’ON” ASARIDA LAFZ VA MA’NO NISBATI: SEMANTIK TAHLIL TAMOYILLARI

Abdullayev Sunnatulla
O‘zbekiston xalqaro islomshunoslik akademiyasi tayanch doktoranti
sunnatulloh0825@gmail.com

ORCID ID: 0009-0004-2586-4953

Annotatsiya: Maqolada Rukniddin Samarqandiyning (vaf. 701/1301) «G‘aroib ma’oniy al-Qur’on» asarida shakl (*lafz*) va ma’no o‘rtasidagi munosabat qanday tamoyillar asosida tahlil qilingani o‘rganiladi. Asar matni bo‘yicha uch mexanizmli model aniqlanadi. Jumladan, morfologik shaklning semantik yuki, sintaktik holatning ma’noga ta’siri va kontekstual ko‘chma ma’no apparati. Har bir mexanizm asarning tekshirilgan o‘rinlari bilan izohlanadi. Tadqiqotda muallifning semantik tizimi uning e’joz-yo‘naltirilgan maqsadi bilan bevosita bog‘liq ekani asoslanadi: shakl va ma’no o‘rtasidagi zichlik e’jozning lingvistik dalili sifatida qaraladi.

Kalit so‘zlar: lafz, ma’no, shakl-ma’no mutanosibligi, morfosemantika, e’rob, majoz, kinoya, istiora, nazm nazariyasi, e’joz, kontekst.

Аннотация: В статье исследуются принципы анализа соотношения формы (лафз) и значения (ма‘на) в труде Рукниддина ас-Самарканди (ум. 701/1301) «Гараиб ма‘ани ал-Кур’ан». На материале текста произведения выявляется трехмеханизмная модель, включающая семантическую нагрузку морфологической формы, влияние синтаксической позиции на смысл и аппарат контекстуального переносного значения. Каждый механизм иллюстрируется верифицированными фрагментами из текста памятника. В исследовании обосновывается, что семантическая система автора напрямую связана с его целевой установкой, ориентированной на концепцию и‘джаза (неподражаемости Корана): концентрация и емкость связи между формой и содержанием рассматриваются как лингвистическое доказательство и‘джаза.

Ключевые слова: лафз (словесная форма), ма‘на (значение), соотношение формы и смысла, морфосемантика, и‘раб, маджаз (троп), киная (метонимия/намек), исти‘ара (метафора), теория назма (текстовой организации), и‘джаз, контекст.

Abstract: The article examines the principles governing the analysis of the relation between form (*lafẓ*) and meaning in *Gharāʾib maʿānī al-Qurʾān* by Rukn al-Dīn al-Samarqandī (d. 701/1301). A three-mechanism model is established on the basis of the text: the semantic load carried by morphological form, the effect of syntactic case on meaning, and the apparatus of contextual figurative meaning. Each mechanism is illustrated by verified loci. The study argues that the author’s semantic system is directly connected with his iʿjāz-oriented purpose: the tightness of the bond between form and meaning is treated as linguistic evidence of inimitability.

Keywords: lafẓ, maʿnā, form-meaning correspondence, morphosemantics, iʿrāb, majāz, kināya, istiʿāra, theory of naẓm, iʿjāz, context.

ASOSIY QISM

Shakl va ma’no munosabati arab filologiyasining markaziy nazariy masalasi va ayni paytda Qur’on karim matnini tahlil qilishning asosiy vositasidir. Klassik an’anada bu masala bir necha darajada ko‘rib chiqilgan. Muammo shundaki, o‘rta asrda yozilgan g‘arib al-Qur’on janrida yozilgan asarlarida bu masala odatda nazariy jihatdan bayon qilinmay, faqat amaliyotda namoyon bo‘ladi.

Bu vazifa Rukniddin Samarqandiy asarida dolzarb hisoblanadi. Chunki asar nomining o‘zi obyektni lafz emas, ma’no deb belgilaydi. Demak, muallifning ma’no tushunchasi va uning lafz bilan munosabati asarning butun tuzilishini belgilovchi omil hisoblanadi. Shunga qaramay, bu masala ilmiy adabiyotda hozirgacha mustaqil bo‘lim sifatida ishlanmagan. Klassik arab nazariyasida shakl va ma’no munosabatining eng puxta ishlangan modeli Abdulqohir al-Jurjoniyning (vaf. 471/1078) *nazm* nazariyasidir[1]. Unga ko‘ra, ma’no alohida lafzlarda emas, ularning **sintaktik tartibida** (*nazm*) hosil bo‘ladi. E’joz ham aynan shu tartibda namoyon bo‘ladi. Bu nazariyaning zamonaviy tahlili M. Larkin tadqiqotida ham qayd etilgan [2].

Arab lug‘atchiligidagi shakl-ma’no munosabatining tarixiy rivoji R. Baalbakki asarida [3], grammatik tahlilning tafsir bilan aloqasi C.H.M. Versteegh ishida qisman bo‘lsada yoritilgan[4]. Balog‘at atamalari tizimi uchun klassik manbalarda, jumladan Sakkokiy va Qazviniy an’anasi tayanch bo‘lib xizmat qiladi.

Zamonaviy semantikadan tavsif vositasi sifatida J. Lyons [5] va D.A. Cruse [6] apparatidan foydalanildi. Bu atamalar muallifga nisbat berilmaydi; ular faqat uning amaliyotini zamonaviy ilmiy tilda ifodalash uchun ishlatiladi.

Muallifning semantik tizimidagi tayanch prinsipi. Asarning 43-betida («Niso» surasi, 45-oyat izohida) muallif nuqtai nazaridan Qur’onda ziyoda (ortiqcha, ma’no tashimaydigan) lafz mavjud emasligi bayon qilinadi [7, 43]. Agar bu bayonot muallif matniga tegishli bo‘lsa, u butun semantik tizimning aksiomasi hisoblanadi va quyidagi mantiqiy zanjirni ochadi: har bir lafz ma’no tashiydi → har bir lafz tahlil obyekti bo‘la oladi → lafz va ma’no o‘rtasida zaruriy bog‘liqlik mavjud. Amaliy izohlar tizimi bu aksiomani mustaqil ravishda tasdiqlaydi: muallif kichik morfologik farqlardan ham ma’no chiqaradi va sintaktik holat o‘zgarishini ma’no siljishi sifatida izohlaydi. Demak, aksioma matnda bayon qilinganmi yoki yo‘qmi u amalda ishlaydi.

2. Birinchi mexanizm: morfologik shaklning semantik yuki. Muallif vazn va siyg‘a darajasidagi farqlardan ma’no chiqaradi. Eng aniq namuna «Baqara» surasining 104-oyatidagi راعنا lafzi izohi: muallif *al-mufoala* vazni ikki tomon o‘rtasida tenglikni taqozo qilishini ko‘rsatadi (*al-mufoala taqtazi al-musovat*) [7, 28]. Bu tahlilning ahamiyati katta. Zamonaviy atamalar bilan aytganda, muallif bu yerda morfologik shaklning o‘zi tashiydigan differensial semani aniqlaydi va uni oyat ma’nosini belgilashda hal qiluvchi dalil qiladi. Bu sof leksik izohdan farq qiladigan operatsiya: ma’no lafzning lug‘aviy mazmunidan emas, uning qolipidan chiqariladi.

3. Ikkinchi mexanizm: sintaktik holatning ma’noga ta’siri**.** Ikkinchi mexanizm *e’rob* darajasidagi tahlil. Uning eng aniq namunasi «Kahf» surasining 44-oyati izohida uchraydi: muallif *jarr* va *raf’* holatlari o‘rtasidagi farqni ko‘rsatadi va bu grammatik farqning ma’no siljishiga olib kelishini izohlaydi [7, 86]. Bu mexanizm asarda *at-taqdir* (18 o‘rin) formulasi bilan ham bog‘lanadi. Muallif jumlada yashirin (*muqaddar*) bo‘lakni tiklab, sintaktik tuzilmani to‘ldiradi va shu orqali ma’noni aniqlashtiradi. Klassik nazariya nuqtai nazaridan bu *nazm* darajasidagi tahlil bo‘lib, ma’no alohida lafzda emas, bo‘laklarning o‘zaro munosabatida hosil bo‘ladi. Shu bilan birga ta’kidlash lozimki, muallif bu tahlilni nazariy jihatdan asoslamaydi. U qoidani bayon qilmasdan qo‘llaydi. Ayni holat uning janr tanlovi bilan izohlanadi, ta’liqa janri nazariy bayonni emas, amaliy izohni talab qiladi.

4. Uchinchi mexanizm: kontekstual ko‘chma ma’no apparati. Uchinchi mexanizm haqiqiy ma’nodan ko‘chma ma’noga o‘tish. Muallif bu o‘rinlarda klassik balog‘at atamalarini ishlatadi: *kinoya* (15 o‘rin), *majoz* (9), *mubolag‘a* (9), *istiora* (2) [7]. Eng aniq namuna «Yusuf» surasining 31-oyatidagi متكأ lafzi izohi. Muallif bu yerda *al-majoz li-l-mujovara as-suriya* shakliy yondoshlikka asoslangan majoz tushunchasini qo‘llaydi [7, 66]. Bu ko‘chishning aniq turini nomlash, ya’ni muallif majoz hodisasini umumiy tarzda emas, tasniflangan holda qayd etadi.

Ikkinchi namuna «Hadid» surasining 29-oyati izohida kuzatiladigan ikki tomonlama ko‘chish (*zann* ↔ *ilm* munosabati) [7, 159]. Bu o‘rinda matnshunoslik ehtiyotkorligi zarur. Uchinchi namuna «Najm» surasining 9-oyatidagi قاب قوسين iborasi izohi [7, 151]. Bu ibora klassik tafsir an’anasida ko‘chma ma’no tahlilining sinov maydoni hisoblanadi, chunki uning zohiriy o‘qilishi masofa va jismoniylik tasavvurini keltirib chiqaradi. Muallifning bu o‘rindagi yondashuvi uning umumiy ibora til darajasida arab nutqidagi odatiy qo‘llanish asosida izohlanadi, degan xulosani taqdim etadi.

Samarqandiy matni bu turkumlarning barchasidan foydalanadi, biroq ularni nomlamaydi: u *vujuh* atamasini ishlatmasdan turib, bir lafzning turli oyatlardagi ma’nolarini qiyoslaydi, *nazoir* apparatini nomlamasdan turib, 120 o‘rinda Qur’on-ichi parallel keltiradi. Bu o‘rta asr amaliy janrlari

uchun odatiy holat: nazariya *usul* asarlarida bayon qilinadi, amaliy sharh va ta'liqalarda esa qo'llanadi [11]. Bundan metodologik muallifning nazariy pozitsiyasini tiklashda uning atamalar lug'ati emas, operatsiyalar tizimi asos qilib olinishi kerak, degan xulosa kelib chiqadi. Atama yo'qligi esa tushuncha yo'q ekanini bildirmaydi.

«G'aroib ma'oniy al-Qur'on» asaridagi semantik tahlil tasodifiy izohlar to'plami emas, izchil ichki mantiqqa ega tizimdir. Uning o'zagi lafz va ma'no o'rtasidagi bog'liqlikni zaruriy deb qabul qilish, usuli esa bu bog'liqlikni uch darajada (shakl, tuzilma, kontekst) tekshirish hamda uning maqsadi matnning semantik zichligini ko'rsatish orqali e'jozni namoyish etishdan iborat. Model, shuningdek, asarning boshqa fasllar bilan uzviy bog'lanishini ta'minlaydi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Larkin M. The Theology of Meaning: ʿAbd al-Qāhir al-Jurjānī's Theory of Discourse. – New Haven: American Oriental Society, 1995. – 128 p.
2. Baalbakki R. The Arabic Lexicographical Tradition: From the 2nd/8th to the 12th/18th Century. – Leiden: Brill, 2014. – 460 p.
3. Versteegh C.H.M. Arabic Grammar and Qurʾānic Exegesis in Early Islam. – Leiden: Brill, 1993. – 227 p.
4. Lyons J. Semantics. Vol. 1–2. – Cambridge: Cambridge University Press, 1977.
5. Cruse D.A. Lexical Semantics. – Cambridge: Cambridge University Press, 1986. – 310 p.
6. Sinanoğlu M. Semerkandî, Ubeydullah b. Muhammed // TDV İslâm Ansiklopedisi. – C. 36. – İstanbul, 2009. – S. 480–481.
7. Rukniddin Ubaydulloh Samarqandiy. Tafsiru G'aroib maoniy al-Qur'on. – Istanbul, Sulaymoniya kutubxonasi, As'ad afandi fondi, №3896 majmua, 25b-75b.
8. Salohuddin Xalil ibn Abik as-Safadiy. Ayon al-asr va a'von an-nasr. –Damashq: Dor al-fikr, 1998. 1. - J. 398. - B.
9. Rukniddin Ubaydulloh Samarqandiy. Risola fi i'joz al-Qur'on al-karim. – Iroq: Jome'a al-Anbar, 2022.
10. Rukniddin Ubaydulloh Samarqandiy. Risolatu fi at-tavba // "Rükneddin es-Semerkandî'nin Risâletü'r-rûḥ/Ruh Risâlesi' Adlı Eseri: Tahlil ve Tahkîk" maqolasi ilovasi / Vajid Ag'aog'lu. – Kader, 21/2, 2023. – B. 5.

11. Gilliot C. Exegesis of the Qurʾān: Classical and Medieval // Encyclopaedia of the Qurʾān. – Vol. 2. – Leiden: Brill, 2002. – P. 99–124.
12. Rukniddin Ubaydulloh Samarqandiy. Tafsiru G‘aroib maoniy al-Qur’on. – Istanbul, Sulaymoniya kutubxonasi, As’ad afandi fondi, №3896 majmua, 25b-75b.
13. Risolatu fi bayan ar-ruh // “Rükneddin es-Semerkandî'nin Risâletü'r-rûḥ/Ruh Risâlesi’ Adlı Eseri” maqolasi ilovasi / Vajid Ag‘aog‘lu. – Kader, 21/2, 2023. – B.